Progress. Journal of Young Researchers 5/2018
ISSN 2543-8638 DOI 10.4467/25439928PS.___

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/]

Samoświadomość w ujęciu kognitywnym a spektrum autyzmu

Mirosława Kanar | Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Pedagogiki, Socjologii i Psychologii

Streszczenie

Słowa kluczowe:
samoświadomość, kognitywizm, teoria umysłu, teoria teorii, teoria symulacji, teoria modularności, mentalizowanie, spektrum autyzmu

Jednym z problemów współczesnych nauk kognitywnych jest niewypracowana spójna definicja świadomości oraz samoświadomości. Jest to związane z interdyscyplinarnością kognitywistyki, czyli czerpania z takich dziedzin nauki, jak: neurobiologia, psychologia poznawcza, filozofia umysłu, lingwistyka, logika, fizyka, a także z zakresu badań nad sztuczną inteligencją. W związku z powyższym mimo istnienia m.in. kognitywnej teorii świadomości J. Baarsa w niniejszym artykule skupiono się na procesach poznawczych, które wpływają na samoświadomość jednostki. W celu uzyskania obrazu samoświadomości w ujęciu kognitywnym przedstawiono mechanizmy poznawcze zawarte w teorii umysłu (ToM) oraz przedstawiono teorie jej rozwoju, czyli teorię teorii (TT), teorię modularności oraz teorię symulacji. Coraz częściej samoświadomość ujmowana jest poprzez znalezienie neurofizjologicznych korelatów pomiędzy rozpoznawaniem świadomych bodźców w danej sytuacji od tych, których podmiot nie jest świadomy. Celem niniejszego artykułu jest próba wskazania wpływu przedstawionych procesów poznawczych na samoświadomość osób z autyzmem. W artykule odniesiono się do literatury przedmiotu dotyczącej spektrum autyzmu, a także zwrócono uwagę na neurologiczne i neurofunkcjonalne korelaty autyzmu. Nieprawidłowy proces mentalizacji u osób autystycznych znajduje potwierdzenie w badaniach opartych na neuroobrazowaniu. Niniejsze opracowanie jest koncepcją teoretyczną wyłaniającą się z analizy wybranych mechanizmów poznawczych oraz w odniesieniu do dotychczasowych badań na temat samoświadomości u osób z autyzmem. Jest także próbą zarysowania istniejących niejasności i otwartych pytań dotyczących samoświadomości osób ze spektrum autyzmu.

Self-awareness through the prism cognitive science and the perspective of autism spectrum

Summary

Keywords:
Autism, self-awarenes, cognitive theory, Theory of Mind, Theory-Theory, Theory of Simulation

One of the problems of modern cognitive sciences is an uncompleted and inconsistent definition of consciousness and self-awareness. It is connected to the interdisciplinary nature of cognitive science, which derives from such fields of science as: neurobiology, cognitive psychology, mind philosophy, linguistics, logic, physics as well as from research on artificial intelligence. Therefore,

despite the existence of J. Baars cognitive theory of consciousness, this paper is focused on cognitive processes, that affect the self-consciousness of the individual. In order to create a picture of self-awareness in the cognitive approach, the cognitive mechanisms contained in the theory of mind (ToM) and theories of its development are presented, i.e. the theory of theory (TT), the theory of modularity and the theory of simulation. Self-awareness is increasingly conceived by finding neurophysiological correlates between recognizing conscious stimuli in a given situation and those that the subject is not aware of. The paper attempts to point out the influence of the presented cognitive processes on the self-consciousness of people with autism. The article refers to the literature on the subject of the spectrum of autism as well as to neurological and neurofunctional correlates of autism. Flawed process of mentalization of autistic people was confirmed through research based on neuroimaging. This study is a theoretical concept emerging from the analysis of selected cognitive mechanisms and correlates with previous research on the subject of self-awareness of people with autism. It's an attempt to draw an outline of the existing ambiguities and open questions regarding the self-awareness of people with the autism spectrum.

Samoświadomość jako element osobowości – przegląd literatury przedmiotu

Termin „osobowość" został użyty w XIX wieku przez francuskich psychiatrów Pierre'a Janeta i Jeana Martina Charcota (Szewczuk 1975: 215), a następnie szybko zyskał zainteresowanie specjalistów innych dziedzin, m.in. filozofów, socjologów, pedagogów i psychologów. Rozważania filozofów najczęściej dotyczyły natury istoty człowieka: kim jest człowiek? Psychiatrzy poszukiwali odpowiedzi dotyczących funkcjonowania człowieka w świecie i genezy jego zachowań. Powstało wiele teorii osobowości, które zostały oparte na trzech głównych nurtach: psychologicznych, filozoficznych oraz biologicznych. Najczęściej autorzy wyodrębniają świadomość jako element osobowości. Jednym ze składników świadomości jest samoświadomość. Samoświadomość rozumiana jest poprzez odniesienie do stanu umysłu lub jako proces zachodzący w umyśle.

Tematyka samoświadomości jest niewątpliwie jednym z trudniejszych działów badań nad człowiekiem. Człowiek nie przestaje być podmiotem oraz przedmiotem wielu dziedzin psychologii, psychiatrii, filozofii, pedagogiki, socjologii, a także neuronauk. Tabela 1 systematyzuje zebrane pojęcia odnoszące się do samoświadomości w wybranych nurtach.

Tabela 1. Przegląd wybranych koncepcji dotyczących samoświadomości człowieka

Pojęcie	Zakres treściowy pojęcia	Istotne cechy definicyjne
Ego (nurt psychoanalityczny)	*Ego* ma na celu osiąganie celów płynących od *Id*, które odnosi się do subiektywnych doznań, pragnień, płynących z wewnątrz, bez obiektywnej perspektywy (S. Freud za: Hall, Lindzey, Campbell 2004: 55–56).	Skoncentrowanie się na pragnieniach oraz instynktach.

Pojęcie	Zakres treściowy pojęcia	Istotne cechy definicyjne
Jaźń (*self*) (nurt psychoanalityczny)	Jaźń to proces psychiczny, który scala osobowość w jedność, zapewnia homeostazę. *Self* motywuje do działania, zbliża nieświadomość ze świadomością (C. Jung za: Hall, Lindzey, Campbell 2004: 107–108).	Oparcie na założeniach S. Freuda. *Jaźń* jako centrum osobowości, które skupia inne podsystemy.
Samoobserwacja (nurt behawiorystyczny)	*Samoobserwacja* jest zależna od nastroju i motywacji, dana jednostka dostrzega swoje niedoskonałości i dokonuje interpretacji. Dana jednostka dokonuje samoocen nie tylko poprzez obserwację siebie, ale również poprzez oddziaływanie środowiska (A. Bandura za: Hall, Lindzey, Campbell 2004: 583–587).	*Samoobserwacja* skupia się na zachowaniu danego człowieka.
Ja (*I, me*) (nurt pragmatyczny)	*„Ja" (*ang. *I)* zawiera się w kontekście podmiotowym i ujmuje wszelką aktywność jednostki, myślenie, spostrzeganie oraz dostosowanie do świata. *„Ja empiryczne"* (ang. *Me)* jest poznawaniem samego siebie i jednocześnie uzyskaną wiedzą o sobie. W szczególności skupia się na informacjach o własnych dyspozycjach, wartościach i przeżyciach (W. James za: Turopolski 1999: 32–39).	Struktura „Ja" w kontekście podmiotowym i przedmiotowym.
Ja/Organizm (nurt humanistyczny)	Ja – organizm jako scalone systemy osobowości. Obraz własnej osoby kształtuje się na skutek sądów wartościujących. Poczucie siebie ma znaczący wpływ na zachowanie się jednostki. *Ja* oraz *Ja idealne*, czyli dążenia i marzenia danej osoby. Do osiągnięcia *Ja prawidłowego i prawdziwego* musi zachodzić całkowita akceptacja otoczenia (C. Rogers za: Stawecka 2014: 23).	Zaburzenie homeostazy pomiędzy *Ja* i *organizm* powoduje utratę autentyczności.
Proprium (nurt humanistyczny)	*Proprium*, czyli własne funkcje osobowości. Odnosi się do: Ja cielesnego, poczucia ciągłej tożsamości, szacunku, zasięg swojego Ja, obraz samego siebie, planowania i stawiania celów. Wszystkie właściwości osobowości, jako całość, *Ja* nie pełni funkcji odrębnej, przewodniczącej nad innymi elementami osobowości (G. Allport za: Hall, Lindzey, Campbell 2004: 285–286).	Rozwija się w czasie w zależności od wieku rozwojowego. *Proprium* jest stosowane przymiotnikowo, nie jako osobny byt (rzeczownikowo).
Samoświadomość (nurt fenomenologiczny)	Połączenie wiedzy o sobie oraz wiedzy o czymś. Opiera się na założeniu, iż intelekt ludzki skupia się na myśli, czyli generowaniu zasad, praw oraz treści przez podmiot na podstawie doświadczenia (Dębowski 2001: 16–17; Malicka 2002: 94–95).	Dana jednostka jest sterowana poprzez fenomen przeżycia wewnętrznego.
Pole percepcyjne (nurt fenomenologiczny)	Połączenie czasu, świata oraz osoby. Doświadczanie siebie przez podmiot: intencjonalność ciała, myślenia, komunikowania. Przed świadomym określaniem samego siebie posiadamy już strukturę przestrzenną oraz percepcję umożliwiającą doznawanie cielesne świata (M. Merleau-Ponty za: Maciejczak 2007: 52–60).	Źródło wzajemnego związku podmiotu i świata opiera się na czasie. Osoba poznaje i gromadzi dane materialne, jak i niematerialne.
Obraz siebie (nurt poznawczy)	Obraz siebie zawiera: *Ja idealne* oraz *Ja świadome,* które zawiera dwa elementy *Ja*: *publiczne* i *prywatne*. W tym rozumieniu *Ja publiczne* jest sądami na swój temat, które są przekazywane innym osobom, jednak nie zawsze są to realne myśli danej osoby (J. Reykowski za: Block 1999: 48).	Ustrukturyzowanie pojęcia *Ja*: zawiera się w odniesieniu do innych osób oraz do własnych przekonań.

Pojęcie	Zakres treściowy pojęcia	Istotne cechy definicyjne
Samowiedza (nurt poznawczy)	Samowiedza dotyczy kategorii z zakresu tożsamości (wiek, imię, nazwisko, płeć, zawód, funkcja w rodzinie, np. brat), wyglądu zewnętrznego (budowa ciała, koloru włosów, oczu itp.), funkcji psychicznych (umiejętności, poziom poznawczy, możliwości), temperamentu (sposobu regulowania i wyrażania emocji) oraz w kontekście innych osób (interakcje z innymi ludźmi, zwracanie uwagi na ich wygląd i cechy psychiczne, emocjonalne itp. (Kozielecki 1986)	Teoria samowiedzy jest uporządkowanym systemem pojęć. Jest zawarta w teorii osobowości i teorii wiedzy jednostki.
Świadomość siebie	Świadomości siebie bez współwystępowania świadomości innych osób (*self-knowledge)*. U osób o niezakłóconym rozwoju świadomość własnego umysłu oraz refleksji nad *Ja innych osób* jest rozwijane jednocześnie, natomiast u osób ze spektrum autyzmu najpierw pojawia się myślenie o sobie, następnie na drodze terapii i socjalizacji rozwija się *Ja interpersonalne (*Frith 2004: 195).	Rozwój myślenia o swoich stanach umysłu i stanach umysłu innych osób prowadzi do kształtowania się samowiedzy poprzez działanie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wymienionych w tabeli publikacji.

Zdarza się, że w publikacjach autorzy tłumaczą niemieckie słowo *ego* jako synonim słowa *Ja*, jednak nie można uzyskać potwierdzenia tych założeń. Psychologia analityczna Carla Junga jest kwestionowana ze względu na oparcie jej o podejście kliniczne, historyczne i mitologiczne, a nie o źródła empiryczne (Hall, Lindzey, Campbell 2004: 136). Według behawiorystów jednostka powinna być zdolna do reakcji instrumentalnej. W tym ujęciu kluczowe są w rozwoju człowieka zdolności językowe, które pozwalają na świadome procesy i prowadzą do uzyskania wiedzy o sobie (J. Dollard, N.A. Miller za: Hall, Lindzey, Campbell 2004: 535–547). Źródłem opracowań podejścia behawiorystycznego jest eksperyment, co skutkuje przewagą nad innymi koncepcjami ze względu na obiektywność, jednak powoduje to, że uzyskane analizy powstają w warunkach laboratoryjnych. Możliwość sprawdzenia teorii behawioralnych zawęża się do nielicznych obszarów zachowania człowieka (Hall, Lindzey, Campbell 2004: 570).

Kognitywna perspektywa na samoświadomość ściśle wiąże się z właściwościami poznawczymi oraz językowymi (Gut 2011: 325–360). W przedstawionym ujęciu stosuje się również terminy: procesy metakognitywne lub procesy metapoznawcze. W koncepcji kognitywnej uważa się, że zintegrowany język pozwala zwiększać możliwości umysłu ludzkiego. W rozumowaniu kognitywistycznym mówi się o systemie poznawczym, który jest indywidualny oraz elastyczny. Rozwój możliwości poznawczych pozwala modelować samoświadomość. Istotne jest w tym procesie wykształcenie w sobie mowy wewnętrznej oraz zdolności do mentalizowania.

Koncepcja metakognitywna jako nadrzędny proces regulujący świadome zachowania skupia się na wzajemnym oddziaływaniu między świadomością a reprezentacją sensomotoryczną emocji w obszarze umysł/mózg (Szczepanowski 2013). Według tej koncepcji, aby zachodziły świadome procesy, istotne jest występowanie prezentacji pierwszego rzędu oraz metaprezentacji (podmiot jest świadomy tych reprezentacji)

(Lau, Rosenthal 2011). W związku z powyższym w procesie metakognitywnym dochodzi do sensomotorycznych reprezentacji emocji oraz do subiektywnego poczucia pewności swojej wiedzy (Szczepanowski 2013). Efklides (2008) mówi o metapoznaniu jako o procesie, który prowadzi do kontroli procesów poznawczych, wiedzy, umiejętności czy doświadczeń. Jest to złożona i wielowymiarowa czynność.

Celem niniejszej części artykułu było dokonanie przeglądu koncepcji związanych z samoświadomością oraz przedstawienie wiodącej teorii. Na podstawie analizy wybranych nurtów w artykule jako wiodącą przyjęto kognitywną perspektywę samoświadomości człowieka. Jest to jednak perspektywa bardzo szeroka, w związku z powyższym w niniejszym opracowaniu skupiono się jedynie na procesach metapoznawczych, które odnoszą się do procesów samoświadomych. Wskazano również na aspekty neuroanatomiczne odpowiadające za wyżej wspomniane procesy.

Kluczowe procesy metakognitywne dla procesów samoświadomych

Mentalizowanie jest pojęciem złożonym, nierzadko zamiennie stosowanym z innymi terminami, jak np. teoria umysłu lub czytanie własnego umysłu. Jednakże czynności mentalizowania odnoszą się nie tylko do zdolności poznawczych, ale również do sfery emocjonalnej. W związku z powyższym proces mentalizowania jest nadrzędny względem struktury teorii umysłu (Goldman 2006). Pojęcie mentalizowania można rozumieć w odniesieniu do szerokiego oraz węższego kontekstu. Rozumienie szerokie obejmuje wiedzę na temat umysłu, która prowadzi do zrozumienia stanów mentalnych innych osób, natomiast kontekst węższy nawiązuje do zdolności odróżniania własnych stanów umysłu, np. pragnień, wrażeń i emocji (Białecka-Pikul 2002). Mentalizowanie jest czynnością, którą wykonujemy automatycznie, w sposób niezamierzony na drodze codziennych rozważań, np. obserwowanie członka rodziny podczas spożywania przez niego przygotowanego przez nas posiłku, interpretowanie mimiki i próba odczytania stanu umysłu konsumującego. Nadawanie sensu działaniom ludzkim, opisywanie przez pojęcia, pragnienia jest naturalnym procesem poznawczym człowieka. Mentalizowanie jest procesem, który odbywa się w przedniej korze zakrętu obręczy między obszarami, w których znajdują się domniemane ośrodki poznawcze i emocjonalne (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 198). Teoria umysłu obejmuje umiejętność jednostki rozumienia stanów umysłowych innych ludzi w celu przewidywania ich zachowań oraz swoich własnych (Baron-Cohen, Howlin, Hadwin 2010: 11). Podsumowując, teoria umysłu pełni trzy funkcje: rozpoznawanie własnych stanów mentalnych, odczytywanie stanów umysłowych innych osób oraz przewidywanie i wyjaśnienie zachowań swoich i innych osób (Młynarska 2008).

W celu rozpoznania rozwoju teorii umysłu badacze zaproponowali różne testy. Jednym z nich jest test fałszywego przekonania. Tabela 2 przedstawia warunki posiadania prawidłowego rozwoju procesu metalizowania, które wyróżniono na gruncie nauk kognitywistycznych.

Rozwój teorii umysłu jest procesem złożonym, na który składają się neuroanatomiczne aspekty. Jak wcześniej wykazano, w prawidłowo ukształtowanej mentalizacji istotny jest poziom zdolności językowych, co wiąże się ze zdolnością do rozumienia ironii, oszustw, metafor, przysłów itp. Za tę zdolność odpowiedzialny jest grzbietowo-boczny obszar kory przedczołowej (Cierpiałkowska, Górska 2016: 67–68). Innym istotnym elementem w rozwoju teorii umysłu jest percepcja mimiki, postawy ciała, a także rozróżnianie prozodii, co powiązane jest z działaniem ciała migdałowatego oraz korą przyśrodkową. Prawidłowo rozwinięta teoria umysłu powiązana jest również z obszarami mózgu, takimi jak: przedklinek i styk skroniowo-ciemiowy. Badania wykazują również, że istotna jest dominacja prawej półkuli mózgu (Cierpiałkowska, Górska 2016: 67–68).

Tabela 2. Warunki zaliczenia testu fałszywego przekonania według nurtu kognitywistycznego

Warunek	Wskaźnik nieprawidłowego procesu mentalizacji
Przeniesienie uwagi świata na reprezentacje świata w umyśle	Brak skupienia się na stanach mentalnych, odniesień do siebie i innych osób
Odróżnianie stanów mentalnych od świata	Brak zrozumienia, że myśli nie są stałe i złączone ze światem
Występowanie różnych reprezentacji mentalnych w odniesieniu do tego samego przedmiotu	Brak zrozumienia, że ktoś może myśleć inaczej niż „Ja"
Brak świadomości oceny poglądu na świat	Ocenia się postawę epistemiczną, czyli nasz pogląd na świat, a nie świat
Zrozumienie, że inna osoba może mieć błędne zrozumienie, błędną percepcje lub przekonania	Brak zrozumienia co do omylności innych osób (bezgraniczna wiara, zaufanie)
Związek między reprezentacją mentalną a podejmowanym działaniem	Adekwatność działań do stanów mentalnych
Zdolności językowe a zdolność do odczytywania stanów mentalnych	Brak umiejętności językowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie (Gut 2009: 107–109).

W skład teorii rozwoju teorii umysłu wchodzą trzy koncepcje: teoria teorii (TT), teoria modularności oraz teoria symulacji. Teoria teorii opiera się na założeniach, że dzieci naturalnie dokonują prób interpretacji zachowań innych osób na podstawie stanów umysłu. Człowiek dochodzi do rozwoju teorii teorii (TT) na drodze rozwoju poznawczego (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 56–86). Dzieci uczą się tego, co zauważalne (zachowań) w odniesieniu do tego, czego nie da się zaobserwować (stanów umysłu).

Według Barona-Cohena teoria modularności mieści się w czterech modułach: wykrywacza intencji (*Intentionality Detector,* ID), wykrywacza kierunku patrzenia (*Eye-Direction Detector,* EDD), mechanizmu współdzielenia uwagi (*Shared-Attention Mechanism,* SAM), mechanizmu teorii umysłu (*Theory-of-Mind Mechanism,* ToMM). Z czasem

badacz dodał moduły: wykrywacz emocji (*The Emotion Detector,* TED) oraz system empatii (*The Emhathising SyStem*, TESS). Moduły ID, EDD oraz SAM mają za zadanie interpretować obserwowaną motorykę, wiążąc ją z motywacją i celowością, a także odczytywać ruch gałek ocznych oraz analizować obiekt, na który skierowany jest wzrok. Ponadto moduły te dokonują analizy skupionego wzroku, czy zachodzi związek o charakterze triadycznym (Ja, instancja sprawcza, obiekt). Moduł ToMM ma na celu analizę zachowania i wyciągania z niego wniosków dotyczących stanów mentalnych. Dodatkowe moduły TED oraz TESS są odpowiedzialne za reprezentacje emocjonalną oraz dostosowanie zachowania do zaobserwowanego stanu mentalnego innej osoby (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 81–82).

Teoria symulacji zakłada, że o stanach umysłowych innych osób zdobywamy wiedzę poprzez odtworzenie tych stanów we własnym umyśle. Osoba współodczuwająca dany stan sama posiada wiedzę na temat swoich stanów umysłu i związanych z nimi procesów cielesnych. Dzięki symulacji danej emocji możemy określić odczucia innych osób. Dorosłe osoby wykorzystują proces symulacji do metalizowania. To stanowisko nie zakłada posiadania teorii, lecz wymaga znajomości własnych stanów umysłowych i powiązanych z nimi stanów cielesnych. Na podstawie obserwacji ciała i zachowań innej osoby odtwarzamy (symulujemy) we własnym umyśle możliwy stan mentalny tej osoby. Goldman przedstawia teorię symulacji niskiego poziomu (automatyczną) oraz wysokiego poziomu (kontrolowaną) (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 83–85).

W nawiązaniu do teorii symulacji nasuwa się koncepcja istnienia neuronów lustrzanych, które odkryte zostały przez neurofizjologa Giacomo Rizzolattiego. Badacz ten zaobserwował w brzusznej części kory mózgowej małp aktywność neuronów zarówno podczas wykonywania danej czynności, jak i podczas obserwacji przez małpę tych samych ruchów u innego przedstawiciela gatunku. Jackson (2005) przeprowadził badania z wykorzystaniem neurobrazowania na grupie ludzi, którym przedstawiano fotografie ze stopami i rękami w sytuacji sprawiającej lub niesprawiającej ból. W przedniej korze zakrętu obręczy oraz przedniej części wyspy zauważono aktywność. Obszary te aktywują się również podczas poczucia emocjonalnego bólu. Inne badania (np. Singer 2004) potwierdzają, że podczas obserwacji sytuacji zadawania bólu uaktywnia się ten sam komponent co w przypadku bólu afektywnego, a nie czuciowo-somatycznego (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 185–188).

Przedstawione koncepcje pokazują procesy poznawcze, które wpływają na dążenie do poznania siebie oraz poznania siebie w odniesieniu do innych osób. Uwzględnienie tych aspektów pozwoli wyciągnąć wnioski na temat trudności ze zdobywaniem samowiedzy osób ze spektrum autyzmu.

Autyzm – ustalenia terminologiczne

Klasyfikacja DSM IV przedstawia spektrum autyzmu jako występowanie trudności w nawiązywaniu interakcji społecznych, w jakościowym sposobie porozumiewania się oraz zauważa się występowanie stereotypowych zachowań, wzorców, zainteresowań i aktywności (Pisula 2015: 14). W DSM V występuje diada spektrum autyzmu charakteryzująca się klinicznymi, trwałymi nieprawidłowościami w obrębie komunikacji i społecznych interakcji oraz uporczywymi zainteresowaniami i powtarzalnymi zachowaniami (Pisula 2015: 14–16).

Badania nad mózgiem wykazały, że istnieje różnica pomiędzy budową mózgu osób ze spektrum autyzmu a osób bez zaburzeń rozwojowych. Mózgi osób autystycznych charakteryzują się większą budową oraz różnicą w działaniach poszczególnych struktur mózgowych, m.in. w budowie układu limbicznego, ciała migdałowatego i móżdżku. Istotne okazuje się tempo przyrostu objętości mózgu, która we wczesnym dzieciństwie jest na wysokim poziomie, a następnie obserwuje się przedwczesne zahamowanie przyrostu. Badania wykazują również inną długość i liczbę dendrytów oraz brak proporcji w objętości substancji białej i szarej mózgu (Pisula 2015: 71–73; Rynkiewicz 2009: 46).

Neurologiczne korelaty powstawania autyzmu są obszarem szeroko eksploatowanym przez badaczy. Jednak badania te wciąż nie przynoszą jednoznacznych odpowiedzi na temat przyczyn występowania autyzmu. Może to być spowodowane tym, że autyzm jest nie tylko złożonym zaburzeniem o wielu symptomach, ale może również posiadać spektrum czynników go wywołujących.

W literaturze przedmiotu mówi się o różnych teoriach wyjaśniających odmienny sposób funkcjonowania osób z autyzmem: zaburzonej teorii umysłu, słabej koherencji centralnej, zaburzeń funkcji wykonawczych, ślepoty kontekstowej oraz idei neuroróżnorodności (tab. 3).

Tabela 3. Wybrane koncepcje wyjaśniające funkcjonowanie osób z autyzmem

Nazwa koncepcji	Opis koncepcji	Myślenie autystyczne
Centralna koherencja	Centralna koherencja jest umiejętnością scalania elementów (informacji).	Osoby ze spektrum autyzmu mają słabą centralną koherencję – nie dostrzegają całości, skupiając się na elementach (Frith 2004: 184).
Funkcje wykonawcze	Funkcje poznawcze to procesy neuropsychologiczne, które regulują samokontrolę mechanizmów fizycznych, poznawczych oraz emocjonalnych.	U osób z autyzmem występują trudności z celowym realizowaniem zachowań neuropsychologicznych (Pisula 2015: 90–91).
Mentalizowanie	Mentalizowanie jest zdolnością do wyjaśniania zachowań innych osób poprzez odczytywanie ich intencji, pragnień i uczuć oraz umiejętnością odczytywania własnych stanów umysłu.	Brak lub ograniczenie automatycznego i intuicyjnego przypisywania stanów umysłowych (Howlin, Baron-Cohen, Hadwin 2010: 23).

Nazwa koncepcji	Opis koncepcji	Myślenie autystyczne
Ślepota kontekstowa	Termin ten użyty po raz pierwszy przez Utę Frith oznacza brak zdolności korzystania z kontekstu w różnych sytuacjach.	Jedną z teorii myślenia osób z autyzmem jest tzw. ślepota kontekstowa. Istnieje hipoteza, że u osób z autyzmem ślepota kontekstowa jest czynnikiem wywołującym zaburzenia teorii umysłu, słabą centralną koherencję, zaburzenia funkcji wykonawczych, co z kolei skutkuje trudnościami komunikacyjnymi i społecznymi (Vermeulen 2013: 307).
Profil sensoryczny	Integracja sensoryczna jest to proces odbierania bodźców płynących ze zmysłów przez układ nerwowy. Zachodzi we wszystkich obszarach odczuwania sensorycznego: zmysłu smaku, węchu, wzroku, słuchu, równowagi, dotyku, czucia głębokiego (propriopcji).	Ewa Pisula podaje, że u osób ze spektrum autyzmu stwierdza się zaburzenia integracji sensorycznej od 42% do 88%. Nie opisano jednak konkretnych symptomów zaburzeń sensorycznych u osób z autyzmem, ponieważ przejawiają się one w różnorodny sposób, który nie wpisuje się w żaden schemat. Trudności o charakterze sensoryczny mogą przyjąć postać nadwrażliwości, niedowrażliwości lub tzw. białego szumu(Pisula 2015: 45).
Neuro-różnorodność	Osoby neurotypowe charakteryzują się niezakłóconym rozwojem. Neuroróżnorodność odnosi się do odmiennego postrzegania świata ze względu na specyfikę układu neurologicznego.	W nowych opracowaniach dotyczących autyzmu pojawiają się teorie oparte na kognitywnych fundamentach, które skupiają się na neurologicznej odmienności osób z autyzmem. Autyzm nie jest opisywany jako zaburzenie, lecz jako odmienność (Silberman 2015: 457). W odniesieniu do wspomnianej koncepcji powstał termin *Autistic Spectrum Condition* (ASC).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wymienionych w tabeli publikacji.

Samoświadomość osób z autyzmem – przegląd badań

Samoświadomość osób z autyzmem nie jest obszarem dogłębnie zbadanym. Niewiele jest publikacji dotyczących tego zagadnienia, a badania często obejmują mało liczebną grupę. Prekursorkami badań odnoszących się do samoświadomości osób z autyzmem są Uta Frith oraz Francesca Happe (1999). Autorki ogłosiły koncepcję, która wskazywała, że ze względu na zaburzoną teorię umysłu u osób ze spektrum autyzmu samoświadomość związana jest z intelektem oraz doświadczeniem, natomiast w mniejszym stopniu opiera się na intuicji (Attwood 2015: 135). Frith mówi o istnieniu świadomości siebie bez współwystępowania świadomości innych osób, czyli osoby ze spektrum autyzmu nie przejawiają refleksji nad Ja innych osób. Oznacza to, że ich samoświadomość opiera się na wiedzy o sobie płynącej z wewnątrz siebie. Jednocześnie autorka uznaje, że samowiedza osób ze spektrum jest szeroka oraz zawiera wiele szczegółowych opisów dotyczących uczuć wewnętrznych i stanów fizycznych (Frith 2004: 253–254). Według tej koncepcji u osób neurotypowych świadomość własnego

umysłu oraz refleksji nad Ja innych osób jest rozwijane jednocześnie, natomiast u osób ze spektrum autyzmu najpierw pojawia się myślenie o sobie, a dopiero poprzez terapię i socjalizację rozwija się Ja interpersonalne (Frith 2004: 252–254).

Na podstawie analizy wyników przeprowadzonych badań przez Shaun Nichols i Stephen Stich, które obejmowały trójkę osób ze spektrum autyzmu, wysunięto wniosek, że samoświadomość osób z autyzmem jest„nienaruszona" (Carruthers 2011: 301–307).

Badania Paula Jacksona, Paula Skirrowa, Dougala J. Hare'a obejmowały samoświadomość w kontekście predyspozycji biologicznych, fizycznych, psychicznych, aktywności i umiejętności, kształtowania się obrazu siebie poprzez doświadczenia oraz w oparciu o porównywanie siebie z innymi. Badania skupiały się na wczesnym dzieciństwie, dorastaniu, wczesnej dorosłości i dorosłości grupy osób ze spektrum autyzmu oraz osób neurotypowych (osób bez zaburzeń rozwojowych). Osoby ze spektrum autyzmu wykazywały się szerszym, spontanicznym samoopisem, natomiast miały trudności z określeniem siebie w kategorii psychologicznej oraz społecznej, wykazywały również trudności w odniesieniu się do swojej niepełnosprawności. Może to powodować problemy w zachowaniu się osób z autyzmem (np. brak zaangażowania) ze względu na ograniczoną możliwość wglądu we własną tożsamość (Jackson, Skirrow, Hare 2011: 698–700, 705).

Samoopis jest uznawany za istotny z perspektywy osoby ze spektrum autyzmu ze względu na trudności w identyfikowaniu własnych emocji i zachowań oraz kształtowanie się umiejętności społecznych. O. Pogodzińska oraz T. Gałkowski widzą w opisywaniu samego siebie możliwość zrozumienia i wspomagania osób z autyzmem. Autonarracja może również wspomóc osoby z autyzmem w pokonywaniu własnych słabości oraz w zrozumieniu siebie (Pogodzińska, Gałkowski 2016: 52–53).

Procesy samoświadome osób z autyzmem, a wybrane koncepcje metakognitywne

Autyzm pozwala na dostrzeżenie roli funkcjonowania mózgu i jego poszczególnych obszarów w procesie mentalizowania. Badania dotyczące neurologicznych i neurofunkcjonalnych przyczyn autyzmu niestety często są zbieżne. Niekiedy brakuje istotnej statystycznie grupy badanej, aby można uznać przedstawione badania. Jest to obszar wciąż wymagający poszukiwań i empirycznego potwierdzenia założeń.

Stwierdzono, że u osób autystycznych występuje osłabienie połączeń funkcjonalnych pomiędzy obszarami mózgu, w wyniku czego zaburzony jest proces przetwarzania informacji społecznych oraz językowych (Pisula 2015: 79). Nieprawidłowy proces mentalizacji u osób ze spektrum autyzmu znajduje potwierdzenie w badaniach opartych na neuroobrazowaniu. Zauważono u osób neurotypowych, że pewne obszary mózgu aktywizują się podczas wykonywania działań wymagających wnioskowania. Natomiast podczas badań osób z zespołem Aspergera te obszary mózgu były mniej

aktywne lub miały słabsze połączenia (Blakemore, Frith 2008). Badania wykazują, że istnieje powiązanie pomiędzy zaburzonym procesem mentalizacji a występowaniem zaburzeń w obszarze kory przedczołowej i grzbietowej części kory przyśrodkowo-czołowej. W związku z czym wysnuto hipotezę mówiącą, że nie występuje korelacja pomiędzy własnym Ja a Ja stanu umysłu innych osób (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 209).

W latach 80. XX ubiegłego stulecia została sformułowana hipoteza dotyczącą zaburzeń teorii umysłu u osób z autyzmem (w literaturze nazywana również „ślepotą umysłową"). Osoby ze spektrum autyzmu przejawiają trudności i opóźnienia w zakresie rozwoju rozumowania myśli i uczuć innych osób. Mają także trudności w rozumieniu tego, że u ludzi występują myśli i uczucia, które różnią się od ich własnych (Baron-Cohen, Howlin, Hadwin 2010).

Jak wyżej wykazano, zauważa się neurologiczne oraz neurofunkcjonalne korelaty w spektrum autyzmu. Wśród obszarów, w których zauważa się anomalie, jest ciało migdałowate. Jest ono między innymi odpowiedzialne za tworzenie emocji, a także za powstawanie wspomnień. Niektóre badania wykazują, że u osób ze spektrum autyzmu ciało migdałowate jest pomniejszone, co może mieć wpływ na proces mentalizowania (Rynkiewicz 2009: 49).

Jak wykazują badania, wśród osób z autyzmem może istnieć związek pomiędzy budową ciała migdałowatego oraz funkcjonowaniem społecznym tych osób (Pisula 2015: 75). Jest to istotne w odniesieniu do teorii teorii, ponieważ zgodnie z tą koncepcją już od najmłodszych lat dzieci podejmują się prób analizy stanów mentalnych innych osób. Hobson (2002) uznaje, że u osób z autyzmem występuje brak społecznego zaangażowania się oraz brak zaangażowania emocjonalnego. Wobec powyższego można domniemywać, że w odniesieniu do teorii teorii osoby z autyzmem nie przejawiają samoświadomości innych osób oraz, co jest z tym powiązane, prawidłowej samoświadomości siebie (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 20). Jest to jednak koncepcja stygmatyzująca osoby z autyzmem, w której zakłada się istnienie samoświadomości jedynie poprzez pryzmat innych osób.

W odniesieniu do teorii modularności można zauważyć, że już od najmłodszych lat u dzieci z autyzmem jest osłabiony lub nie występuje moduł wykrywacza intencji, wykrywacza kierunku patrzenia oraz mechanizm współdzielenia uwagi. Badania wykazują, że u osób ze spektrum autyzmu istnieją zaburzenia w korze przedniej części obręczy i grzbietowej części przyśrodkowo-czołowej odpowiadającej za uwspólnienie uwagi. Mundy (2003) na podstawie tych badań wskazuje, że występują trudności u dzieci z autyzmem w prawidłowym rozwoju społecznym m.in. ze względu na neurologiczne utrudnienia w opanowaniu podstawowych umiejętności społecznych, np. dzielenie uwagi. Inne badania pokazują, że u niemowląt ze spektrum autyzmu nie rozwija się zdolność do odwzajemniania np. uśmiechu, która u osób neurotypowych kształtuje się ok. 3 miesiąca życia. Autor zauważa, że powoduje to „kaskadę" trudności w dalszym rozwijaniu kompetencji społecznych (Allen, Fonagy, Bateman 2014: 210).

W odniesieniu do teorii symulacji warto odnieść się do wspomnianych wyżej koncepcji neuronów lustrzanych. Badania wykazują, że podczas wykonywania ćwiczeń dotyczących odtwarzania emocji u dzieci ze spektrum autyzmu nie zauważono aktywności neuronów lustrzanych w zakręcie czołowym dolnym, wyspie i w korze przedniej części obręczy mózgu, co może mieć wpływ na empatyczność osób ze spektrum autyzmu (Pisula 2015: 71–82; Allen, Fonagy, Bateman 2014: 209).

Zaburzony proces mentalizacji oraz przedstawiona teoria rozwoju teorii umysłu może wpływać na badania nad samoświadomością osób z autyzmem, w związku z czym istnieje możliwość odkrycia zależności pomiędzy rozwojem teorii umysłu a obrazem siebie osób z autyzmem. Dzięki czytaniu umysłu jest możliwe poznanie siebie. Dziecko, kiedy jest w stanie opisać swoje stany umysłowe, może dokonywać autorefleksji. Osoby autystyczne, niejako ucząc się teorii umysłu, najpierw zdobywają wiedzę o własnym umyśle, następnie rozwijają w sobie zdolność odczytywania umysłów innych osób. W procesie psychoedukacji i terapii doświadczają tego, że ich uczucia lub myśli różnią się od uczuć i myśli innych osób (Kanar 2018: 267).

Zakończenie

Przytoczone w poniższym artykule przykłady wybranych koncepcji metakognitywnych oraz próby określenia wpływu tych podejść na procesy samoświadome osób z autyzmem z pewnością nie ukazują pełnego obrazu samoświadomości w ujęciu kognitywnym. Artykuł ma jednak na celu zaprezentować ogólny obraz oraz umożliwić orientację w poszukiwaniu dalszych kierunków badań. Opisanie wpływu mechanizmów mentalizacji i teorii rozwoju teorii umysłu na osoby ze spektrum autyzmu ma implikacje praktyczne, ponieważ jest to konieczny warunek do zrozumienia natury trudności wynikających z funkcjonowania osób ze spektrum autyzmu. Dalsze badania i pogłębienie tematu może przyczynić się do opracowania skutecznych programów terapii służących rozwojowi sfer, które w wyniku przyczyn neurofizjologicznych są zaburzone. Jest to również istotne w procesie kształtowania samoświadomości osób z autyzmem, ponieważ może zostać uwzględnione w trakcie diagnozowania, przekazywania diagnozy oraz w programach wsparcia.

Na podstawie dotychczasowych badań oraz analizy literatury przedmiotu można założyć, że samoświadomość osób ze spektrum autyzmu jest silnie powiązana z fizycznymi, rzeczywistymi szczegółami, a także jest obiektywna. Można domniemywać, że „myślenie autystyczne" jest kalkulacyjne, zbyt negatywne lub zbyt pozytywne oraz mogą występować trudności z samoświadomością poprzez nieporozumienia komunikacyjne. Osoby ze spektrum autyzmu mogą mieć zaniżone poczucie własnej wartości, co spowodowane jest myśleniem dosłownym (brak zdolności odróżniania kontekstu zdaniowego). Osoby autystyczne mogą mieć również zawyżone poczucie własnej wartości w przypadku etykiety „geniusz" oraz po rozpoznaniu diagnozy, w szczególności osoby o wysokich kompetencjach komunikacyjnych i społecznych. Innym stygmatem

jest opisywanie osób z autyzmem jako osoby „z innej planety", co może skutkować zwiększeniem się dystansu społecznego oraz niskim poczuciem własnej wartości.

Kognitywna perspektywa na samoświadomość pozwala dostrzec fenomen innych umysłów, co oznacza, że umysł osób ze spektrum autyzmu może być zorganizowany i ukierunkowany w odmienny sposób niż u osób neurotypowych. Jest to wniosek wysunięty na podstawie analizy procesów poznawczych u osób z autyzmem w odniesieniu do poznawania siebie. Osoby ze spektrum autyzmu myślą i postrzegają siebie w sposób autystyczny – jest to jednak pojęcie wieloznaczne i wielopłaszczyznowe. Na drodze analizy badań empirycznych autorki powyższego artykułu zostanie wysunięta koncepcja pozwalająca określić, jaka jest samoświadomość osób z autyzmem.

Bibliografia

Allen J.G., Fonagy P., Bateman A., 2014, *Mentalizowanie w praktyce klinicznej*, Kraków.

Attwood T., 2015, *Zespół Aspergera – kompletny przewodnik*, Gdańsk.

Baron-Cohen S., Howlin P., Hadwin J., 2010, *Jak uczyć dzieci z autyzmem czytania umysłu?,* Kraków.

Białecka-Pikul, M., 2002, *Co dzieci wiedzą o umyśle i myśleniu?*, Kraków.

Blakemore S.J., Frith U., 2008, *Jak uczy się mózg?*, Kraków.

Block B.L., 1999, *Osobowościowe uwarunkowania problemów psychospołecznych u osób z uszkodzeniem rdzenia kręgowego,* Lublin.

Bobryk J., 1981, *Społeczne podstawy Ja podmiotowego*, Warszawa.

Carruthers P., 2011, *The Opacity of Mind – An Integrative Theory of Self Knowlegde*, Oxford.

Cierpiałowska L, Górska D., 2016, *Mentalizacja z perspektywy rozwojowej i klinicznej,* Poznań.

Dębowski J., 2001, Świadomość – poznanie – naoczność poznania, Lublin.

Efklides A., 2008, *Metacognition: Defining Its Facets and Levels of Functioning in Relation to Self-Regulation and Co-regulation,* „European Psychologist", No. 13(4).

Frith U., 2004, *Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy*, Gdańsk.

Goldman A., 2006, *Simulating Minds: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Mindreading*, Oxford.

Gut A., 2009, *Język a myślenie drugiego rzędu. Analiza testów fałszywego przekonania*,„Filozofia Nauki", nr 17/3.

Gut A., 2011, *Samoświadomość, dialog, mowa wewnętrzna oraz inne umysły* [w:] P. Oleś, M. Puchalska-Wasyl (red.), *Ja- dialogowe,* Warszawa.

Hall C.S., Lindzey G., Campbell J.B., 2004, *Teorie osobowości*, Warszawa.

Howlin P., Baron-Cohen S., Hadwin J., *Jak uczyć dzieci z autyzmem czytania umysłu?,* Kraków.

Husserl E., 2006, *Badania logiczne*, Warszawa.

Jackson P., Skirrow P., Hare D.J., 2012, *Asperger Through the Looking Glass: An Exploratory Study of Self-Understanging In People with Asperger's Syndome*, „Journal of Autism and Developmental Disorders", No. 42.

Kanar M., 2018, *Samowiedza osób ze spektrum autyzmu w kontekście teorii umysłu,* „Ogrody Nauk i Sztuk", nr 8.

Kozielecki J., 1986, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa.

Lau H, Rosenthal D., 2011, *Empirical support for higher-order theories of conscious awareness*, „Trends Cognitive Science", No. 15(8).

Maciejczak M., 2007, *Świadomość i sens*, Warszawa,

Majewicz P., 2002, *Obraz samego siebie a zachowanie młodzieży niepełnosprawnej ruchowo,* Kraków.

Malicka M., 2002, *Bycie sobą jako ideał*, Warszawa.

Mądrzycki T., 1996, *Osobowość, jako system tworzący i realizujący plany. Nowe podejście*, Gdańsk.

McCrae R.R, Costa P.T., 2005, *Osobowość dorosłego człowieka*, Kraków.

Młynarska, M., 2008, *Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym. Terapia dyskursywna a teoria umysłu*, Wrocław.

Pervin L.A., 2002, *Psychologia osobowości*, Gdańsk.

Pisula E., 2015, *Od badań mózgu do praktyki psychologicznej – Autyzm*, Sopot.

Pogodzińska O., Gałkowski T., 2016, *Narracje osoby z ASD w autobiografii Temple Grandin* [w:] T. Gałkowski (red.), *Dziecko autystyczne*, t. XXII nr 1, Warszawa.

Rynkiewicz A., 2009, *Zespół Aspergera. Inny mózg. Inny umysł,* Gdańsk.

Silberman S., 2015, *NeuroTribes: The Legacy of Autism and the Future of Neurodiversity*, Avery.

Stawecka A., 2014, *Obraz siebie. Projekcja twórcza w wytworach plastycznych dzieci przewlekle chorych,* Kraków.

Szczepanowski R., 2013, *Metapoznawczy model świadomości emocji i empiryczne dowody na jego wykonalność,* „Przegląd Filozoficzny", nr 2.

Szewczuk W., 1975, *Psychologia. Zarys podręcznikowy*, Warszawa.

Turopolski W., 1999, *Koncepcja „Ja" w psychologii Wiliamsa Jamesa* [w:] A. Gałdowska (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*, Kraków.

Wojciszke B., 1986, *Struktura ja, wartości osobiste i zachowanie,* Wrocław.

Vermeulen P., 2013, *Autism as Context Blindness,* Kansas.

Zaborowski Z., 2002, *Człowiek jego świat i życie. Próba integracji*, Warszawa.

Zimbardo P.G., Leippe M.R., 1991, *Psychologia zmiany postaw i wpływu społecznego,* Poznań.

Biogram

Mirosława Kanar – Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii, Zakład Pedagogiki Specjalnej. Zainteresowania badawcze: samowiedza, spektrum autyzmu, dorosłość, teoria umysłu, kognitywizm. Autorka publikacji: „Postawy studentów Uniwersytetu Zielonogórskiego wobec osób z niepełnosprawnością ruchową oraz z niepełnosprawnością intelektualną" (w druku), „Wspieranie dorosłych osób ze spektrum autyzmu w Polsce – od rozważań teoretycznych do praktycznej egzemplifikacji" (w druku), „Poczucie bezpieczeństwa wśród społeczeństwa w Polsce. Zmiany na przestrzeni lat 2002–2014" oraz „Samowiedza osób ze spektrum autyzmu w kontekście teorii umysłu".